

УДК 343.98.067

*В. М. Тихоненко***ОСОБЛИВОСТІ ОБСТАНОВКИ ПРИМУШУВАННЯ
ДО ВИКОНАННЯ ЧИ НЕВИКОНАННЯ
ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ**

Постановка проблеми. На нашу думку, методика розслідування примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань, як і будь-яка інша, була б неповною без дослідження об'єктивних умов, за яких учиняється вказаний злочин. Тобто умов місця, часу, навколишнього середовища та інших факторів, що безпосередньо або опосередковано впливають на перебіг усього злочину, а також на поведінку учасників злочинної події (злочинця, потерпілого, свідків).

Мета статті – дослідити обстановку вчинення примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань.

Виклад основного матеріалу дослідження. Систему об'єктивних умов, за яких проходить діяльність із підготовки, реалізації та приховання злочину, у теорії криміналістики зараховують до обстановки злочину.

Знання обстановки дає змогу перешкодити вчиненню злочину певним способом у визначеному місці й у зазначений час, зробити логічний висновок про використаний злочинцем спосіб злочину, створює передумови для прогнозування можливості появи нових способів учинення злочину [1, с. 30].

М.П. Яблоков підкреслює, що пізнання події злочину поза залежністю від його виду чи різновиду завжди починається з осмислення обстановки здійснення злочинів, виявлення її складових частин, визначення її функції й ролі [2, с. 70].

Для формулювання понятійно-категоріального апарату дослідження доцільно визначитися з терміном «обстановка злочину». Так, у криміналістиці трапляється плюралізм думок із приводу застосування відповідного терміна для позначення вказаного поняття, а саме «обстановка злочину» та «обстановка вчинення злочину».

Як нам видається, більш доцільно використовувати термін «обстановка злочину», що позначає інтегральне поняття обстановки готування до злочину, його вчинення та подальшого приховання.

Також для потреб дослідження доцільним убачається визначення змісту самого поняття обстановки злочину.

Традиційно в криміналістичній науці розрізняють два підходи до розуміння обстановки злочину.

Відповідно до першого підходу, обстановка злочину розглядається як обстановка місця злочину, тобто система матеріальних об'єктів, у яких саме вчинявся злочин і які є носіями інформації про злочинну подію у формі матеріальних слідів – відображення.

Такий підхід характерний для раннього періоду розвитку криміналістики, коли обстановку злочину ототожнювали з місцем злочину. Так, наприклад, у підручнику 30-х років минулого століття вказувалось, що метою всякого огляду місця злочину є всебічне вивчення його обстановки для з'ясування за виявленими предметами та слідами події, що сталася, обставин, за яких вона відбулася, її ознак, що встановлюють особу злочинця [3, с. 61].

На нашу думку, ототожнення понять «місце злочину» й «обстановка злочину» звужує зміст останнього, оскільки обстановка злочину включає не тільки об'єктивні умови, за яких безпосередньо вчинявся злочин, а й середовище, в якому здійснювались дії з підготовки до злочину, а також його подальшого приховання.

Доцільно вказати позицію Р.С. Белкіна щодо того, що обстановка події чи злочину – це конкретна життєва ситуація. Вона включає, крім матеріальної обстановки місця події, різні обставини, що сприяють чи перешкоджають діям цих учасників, хронологічну характеристику події, психологічні взаємини, що виникають між учасниками події, тощо [4, с. 140].

Відповідно до другого підходу, обстановка злочину розглядається як система чинників, що опосередковано або безпосередньо впливають на подію злочину та її учасників у процесі підготовки, учинення і приховання кримінального правопорушення. У контексті цього цікавим є визначення В.А. Динту, яка зазначає, що в криміналістичній характеристиці злочинів обстановка являє собою сукупність даних, що відображає матеріальні, мікросоціальні та морально-психологічні умови підготовки, учинення і приховування злочину [5, с. 13].

Для повного й усебічного дослідження системи умов, за яких учиняються дії, спрямовані на примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань, доцільно використовувати поняття «обстановка злочину» в розумінні другого підходу.

Велике значення для розуміння обстановки примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань є визначення структури самої обстановки злочину.

Елементами обстановки злочину М.П. Яблоков називає такі: речові (усі об'єкти матеріального світу та їх наслідки, що причетні до зовнішнього середовища події злочину, тощо); просторово-конструктивні (конструктивна своєрідність об'єктів); часові (місяці, тижні, доба, часова циклічність тощо); природно-кліматичні (вид і своєрідність місцевості, характер кліматичного поясу в місці здійснення злочину тощо); фізико-хімічні (погодні чи атмосферні явища, характер і сила джерел штучного освітлення, ступінь забрудненості повітря тощо); виробничо-побутові (вид та особливості тієї

сфери людської діяльності, в якій відбувається досліджувана подія); поведінково-психологічні (особливості поведінки осіб, що належить до структури зазначеної обстановки в момент події, і своєрідність психологічної сфери, в якій відбувається злочин, тощо) [6, с. 51].

На нашу думку, до структури обстановки примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань варто також включати договірні правовідносини між злочинцем і потерпілим, оскільки в разі відсутності між указаними суб'єктами цивільно-правових зобов'язань злочинні діяння не можуть бути кваліфіковані як злочин, передбачений ст. 355 Кримінального кодексу (далі – КК) України.

Отже, до структури обстановки злочину примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань можна зарахувати соціальний взаємозв'язок між злочинцем і потерпілим у вигляді правовідносин кредитор → боржник у рамках цивільно-правового зобов'язання.

Оскільки вказаний соціальний зв'язок чітко регламентований нормами цивільного законодавства, то можна говорити про те, що до обстановки примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань можна зарахувати нормативно-правову регламентацію зобов'язальних правовідносин, також систему документообігу, реєстрації відповідних зобов'язань тощо.

Р.С. Белкін указував, що будь-яка подія злочину обов'язково відбивається в навколишньому середовищі, елементами якої є не тільки матеріальні утворення – речі, предмети, а й люди, у чийй свідомості відбивається подія злочину. Середовище, в якому злочинець учиняє зміни, – це не щось монолітне, не один об'єкт, а комплекс об'єктів, процесів, явищ. У процесі відображення виникають сліди-відображення [108, с. 9, 11]. У силу загального діалектичного зв'язку, взаємозумовленості й багатогранності явищ і процесів виявляється не тільки відображення, а й усі закономірності матеріального світу [7, с. 27].

До структури обстановки примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань також можна зарахувати суспільні відносини. Б.С. Никифоров, розглядаючи структуру суспільних відносин, дійшов висновку, що її складниками (елементами) є: 1) учасники (суб'єкти) суспільних відносин; 2) відносини між цими учасниками; 3) умови нормального функціонування таких відносин [8, с. 30].

Однак, на нашу думку, більш вдалою є структура суспільних відносин, запропонована А.А. Піонтковським, який виокремлює такі її елементи: 1) учасники відносин; 2) взаємозв'язок між ними; 3) предмети матеріального світу [9, с. 138–142].

До обстановки примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань можна зарахувати суспільні взаємовідносини між кредитором і боржником, об'єктом яких є зобов'язання. Оскільки ст. 355 КК України передбачає вплив на близьких родичів, то до обстановки вказаного злочину можна зарахувати й суспільні взаємини потерпілого із сім'єю та іншими близькими родичами в розумінні ст. 3 Кримінального процесуального кодексу України.

Виходячи з інформації, отриманої в результаті дослідження кримінальних проваджень, можна говорити про те, що примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань може вчинятися групою осіб за попередньою змовою або організованою групою. Характеристика вказаних соціальних угруповань передбачає між її учасниками відповідні відносини, що включають у себе наявність певної ієрархії, авторитарного способу ведення справ і стосунків влади та підпорядкування. У вказаних соціальних групах наявний чіткий розподіл ролей та обов'язків під час учинення відповідного злочину, а також діяльності з його підготовки та приховання. З наведеного вище вбачається, що суспільні відносини між учасниками організованої групи або групи осіб, що діє за попередньою змовою, також є частиною обстановки примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань.

Також у процесі проведення дослідження сформулювалась необхідність визначення значення в структурі обстановки злочину таких категорій, як місце й час учинення злочину.

Місце вчинення примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань можна розглядати в декількох аспектах. Як поняття, що являє собою місце виконання системи окремих дій, які спрямовані на вчинення примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань, а також місце реалізації окремих етапів учинення зазначеного злочину, зокрема місце, де вчинялись дії з маскування скоєння злочинних дій, місце знищення майна, місце озвучування погрози.

Убачається, що місце примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань – це просторова координата, обмежений простір, у якому здійснювалася діяльність, спрямована на примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань.

Що стосується часу, то це форма послідовної зміни явищ і станів матерії; тривалість буття й послідовність зміни всіх матеріальних систем і процесів у світі. Час дає можливість установити, коли саме відбулася та чи інша подія, скільки вона тривала, коли саме почалася та коли закінчилася. Тобто час є координатою, яка дає змогу встановити момент учинення злочину щодо інших подій.

Примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань, як правило, – тривалий процес, який починається з висунення погрози та закінчується виконанням потерпілим умов злочинця, а також діями з приховання вчинення злочину. Під час розслідування злочину слідчий повинен установити всі часові проміжки, які характеризують і конкретизують відповідні дії злочинця.

Часова координата в сукупності з просторовою координатою (місцем злочину) дає комплексне розуміння злочину, оскільки кримінальне правопорушення, як будь-яке явище, існує в умовах простору й часу. З наведеного вище можна зробити висновок, що між елементами обстановки примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань існує просторово-часовий зв'язок.

Проаналізувавши елементи, що становлять структуру обстановки злочину, можна встановити таке: які із цих факторів та умов безпосередньо передували злочинній діяльності, супроводжували її; який характер їх впливу на вчинене діяння; що в обстановці досліджуваної події було спеціально підготовлене злочинцями, а що не залежало від них; які фактори незвичайної властивості виявилися у сформованій ситуації та як вони вплинули на здійснення злочинної діяльності; що могла особа створити чи як скористатися об'єктивно сформованою ситуацією для здійснення злочинної діяльності.

Варто зазначити, що для обстановки примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань характерна наявність негативних обставин.

Р.С. Белкін та А.І. Вінберг розглядали негативні обставини як факти, що суперечать уявленню про звичайний у цій ситуації хід речей. Негативні обставини суперечать уявленню про механізм цього явища, а не самому явищу, сутність якого вони відображають. В інформаційному аспекті процес знищення доказів являє собою процес розсіювання доказової інформації або таке її перетворення, яке за цього рівня розвитку засобів пізнання інформації недоступне для смислової інтерпретації [10, с. 30, 64].

На думку В.Ю. Шепітька, негативні обставини – фактичні дані, які суперечать природному перебігу подій або звичайному стану речей; суперечать характерному механізму вчинення злочину, а також версіям слідчого [11, с. 137].

На думку Р.С. Белкіна, штучне створення особою, котра зацікавлена в певному закінченні слідства, обстановки, яка не відповідає тому, що фактично сталося на цьому місці події, тобто інсценування, може мати на меті таке: а) створення видимості вчинення в певному місці іншого злочину і приховання ознак справжньої події; б) створення видимості події, що сталася на цьому місці, що не має кримінального характеру, для приховання вчиненого злочину; в) створення видимості вчинення злочину для приховання фактів аморальної поведінки, безпечності й інших вчинків, що не мають кримінального характеру; г) створення в слідчого хибного уявлення про окремі деталі фактично вчиненого злочину або окремі елементи його складу: інсценування вчинення злочину іншою особою, в інших цілях і з інших мотивів, в іншому місці, в інший час тощо [12, с. 55].

Під час учинення злочину, передбаченого ст. 355 КК України, злочинці найчастіше здійснюють дії, спрямовані на інсценування вказаного кримінального правопорушення шляхом надання йому видимості добровільного виконання боржником наявного зобов'язання, укладання відповідних договорів, реєстрації відповідних обтяжень тощо. Найчастіше вказані негативні обставини можуть бути виявлені під час допиту злочинця, коли той каже, що в його діях не було примушування до виконання чи невиконання відповідного зобов'язання шляхом застосування погроз, насильства або пошкодження чи знищення майна. Отже, виявлення негативних обставин починається з дослідження очевидних даних. Потім за допомогою розумової діяльності слідчий доходить висновку, чи відповідають виявлені фактичні

дані закономірностям механізму їх утворення. У разі виявлення суперечностей між отриманою інформацією та «звичайним у цій ситуації станом речей» слідчий доходить висновку про наявність негативних обставин.

Варто зазначити, що обстановка примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань впливає на обрання способу злочину.

Так, на стадії підготовки до вчинення злочину злочинець вивчає особу потерпілого, наявність у нього соціальних зв'язків, його звички, спосіб життя, визначає місце роботи, проведення дозвілля. Залежно від наявних умов об'єктивного матеріального та соціального характеру злочинець обирає спосіб, яким буде вчинятися саме примушування, із застосуванням погрози або насильства, визначає найбільш придатне для цього місце й інші важливі для реалізації злочинної дії обставини.

У процесі реалізації злочинного задуму обстановка злочину стає площиною, де розгортається подія. Залежно від наявних умов в обстановці злочинець використовує той чи інший спосіб учинення злочину. У разі наявності несприятливих умов в обстановці злочину особа злочинця може вдатися до дій, спрямованих на створення необхідних умов, тобто перетворення несприятливої обстановки злочину на сприятливу. Також несприятлива обстановка злочину може стати причиною для відмови злочинця від реалізації злочинного задуму. Так, наприклад, свідок, появу якого злочинець не передбачив, може стати причиною відмови останнього від учинення злочинних дій або перенесення їх на інший час і в інше місце.

Обстановка злочину детермінує дії злочинця, спрямовані на приховання вчинення примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань. Залежно від об'єктивних умов злочинець обирає способи приховання злочину, здійснення дій щодо маскування «легалізації» злочинного примушування (укладання договорів, нотаріальне посвідчення угоди тощо), психологічний тиск на потерпілого, щоб той не звернувся до правоохоронних органів, різного роду інсценування.

Обстановка злочину містить інформацію стосовно способу злочину. Ретельне дослідження обстановки, в якій учинялось примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань, а саме слідів-відображень, дасть можливість слідчому встановити спосіб, у який відповідний злочин учинявся, і визначити дії, за допомогою яких здійснювалась підготовка до його реалізації, а також подальше його приховання.

Також обстановка примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань тісним чином пов'язана з особою потерпілого.

Залежно від того, які наявні соціальні зв'язки в потерпілого, психологічна обстановка, в якій він перебуває, об'єктивні умови, у яких він перебуває (дім, робота тощо), злочинець обирає тактику, за допомогою якої він буде реалізовувати злочин.

Варто погодитися з тим, що обстановка злочину нестатична, у процесі своєї діяльності особа або злочинна організація, пристосовуючись до наявної на момент здійснення злочинної діяльності обстановки, використовуючи її у своїх цілях, уносить до неї певні зміни. Поряд із тим, що в обстанов-

ці продовжують залишатися й діяти окремі елементи колишньої системи злочинної діяльності, з'являються нові елементи. Водночас, незважаючи на вплив на неї з боку суб'єкта, обстановка залишається об'єктивним і стійким фактором, що детермінує поведінку винуватого [13, с. 71].

Обстановка злочину є єдиною ланкою, що допомагає скоординувати взаємодію всіх елементів системи злочину, передбаченого ст. 355 КК України.

Між обстановкою злочину й іншими елементами злочину, передбаченого ст. 355 КК України, наявний причинно-наслідковий зв'язок.

Наявність в обстановці злочину слідів-відображень зумовлена тими подіями, що в ній відбувалися, та взаємодією з її учасниками.

Результат (наслідки) – сліди-відображення, зміна обстановки злочину.

Причина – це, зокрема, діяльність у ній учасників злочинної події та їхня взаємодія з її структурними елементами.

У свою чергу, обстановка примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань є причиною (детермінаційним фактором) відповідної поведінки учасників події.

Висновки. Отже, обстановка примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань являє собою значний елемент криміналістичної характеристики відповідного злочину, що є системою даних про умови (матеріальні, соціальні, психологічні), за яких учинялись дії з підготовки, реалізації та приховання кримінального правопорушення й дослідження якого в процесі здійснення розслідування дасть можливість отримати значний обсяг криміналістично-значимої інформації.

Література

1. Густов А.Г. Расследование должностных хищений в торговле / А.Г. Густов // Густов А.Г. Криміналістическа характеристика преступлений / Г.А. Густов. – 4-е изд. – СПб., 1991. – Ч. 1. – 1991. – С. 18–34.
2. Яблоков Н.П. Криміналістическа методика расследования / Н.П. Яблоков. – М. : Изд-во МГУ, 1985. – 97 с.
3. Криміналістика. Техника и тактика расследований / [Н.А. Бобров, А.И. Винберг, С.А. Голунский, В.И. Громов и др.]. – Кн. 1. : [учебник].
4. Белкин Р.С. Собираение, исследование и оценка доказательств. Сущность и методы / Р.С. Белкин. – М. : Наука, 1966. – 296 с.
5. Динту В.А. Обстановка злочину як елемент криміналістичної характеристики злочинів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / В.А. Динту. – О., 2014. – 20 с.
6. Криміналістика : [учебник] / отв. ред. Н.П. Яблоков. – М. : БЕК, 1995. – 708 с.
7. Образцов В.А. Некоторые проблемы раскрытия преступлений / В.А. Образцов, И.Ф. Герасимов. – Свердловск : Среднеуральское книж. изд-во, 1975. – 183 с.
8. Никифоров Б.С. Объект преступления по советскому уголовному праву / Б.С. Никифоров. – М. : Госюриздат, 1960. – 229 с.
9. Пионтковский А.А. Вопросы общей части уголовного права в практике судебно-прокурорских органов / А.А. Пионтковский. – М. : Госюриздат, 1954. – 516 с.
10. Белкин Р.С. Криміналістика и доказывание (методологические проблемы) / Р.С. Белкин, А.И. Винберг. – М. : Юрид. лит., 1969. – 216 с.
11. Шепітько В.Ю. Криміналістика. Енциклопедичний словник (українсько-російський і російсько-український) / В.Ю. Шепітько ; за ред. В.Я. Тація. – Х. : Право, 2001. – 560 с.
12. Лившиц Е.М. Тактика следственных действий / Е.М. Лившиц, Р.С. Белкин. – М. : Новый юристь, 1997. – 176 с.

13. Аркуша Л.І. Легалізація (відмивання) доходів, одержаних у результаті організованої злочинної діяльності: характеристика, виявлення, розслідування : [монографія] / Л.І. Аркуша. – О. : Юрид. л-ра, 2010. – 376 с.

А н о т а ц і я

Тихоненко В. М. Особливості обстановки примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань. – Стаття.

Стаття присвячена дослідженню обстановки вчинення примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань. Визначено, що обстановка примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань є значним елементом криміналістичної характеристики відповідного злочину, системою даних про просторово-часові й інші умови (матеріальні, соціальні, психологічні). Доведено існування залежностей між елементами обстановки примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань і способом учинення злочину.

Ключові слова: примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань, криміналістична характеристика, обстановка злочину, спосіб злочину.

А н н о т а ц и я

Тихоненко В. Н. Особенности обстановки принуждения к исполнению или неисполнению гражданско-правовых обязательств. – Статья.

Статья посвящена исследованию обстановки совершения принуждения к исполнению или неисполнению гражданско-правовых обязательств. Определено, что обстановка принуждения к исполнению или неисполнению гражданско-правовых обязательств является значимым элементом криминалистической характеристики соответствующего преступления, системой данных о пространственно-временных и других условиях (материальных, социальных, психологических). Доказано существование зависимости между элементами обстановки принуждения к исполнению или неисполнению гражданско-правовых обязательств и способом совершения преступления.

Ключевые слова: принуждение к исполнению или неисполнению гражданско-правовых обязательств, криминалистическая характеристика, обстановка преступления, способ преступления.

S u m m a r y

Tykhonenko V. M. Features situation forced to meet or neglect civil obligations. – Article.

The article is devoted to the study of the situation of Commission of enforcement or failure to perform civil obligations. Determined that the situation of the enforcement or breach of civil obligations is a significant element of criminalistic characteristics of the crime, and there is system data on the spatial-temporal and other conditions (material, social, psychological). The existence of dependencies between elements of the situation of the enforcement or breach of civil liabilities and the method of committing a crime.

Key words: coercion to fulfillment or nonfulfillment of civil obligations, criminalistical characteristics, crime situation, modus operandi.